ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

अक्षपाददर्शनदिशा प्रमाणविचारः

मिन्टु-दे

शोधच्छात्रः, नव्यन्यायविभागः, श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः

नई दिल्ली-११००१६

धर्मार्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थचतुष्टये मोक्षस्यैव प्रधानपुरुषार्थत्वात् संसारदुःखनिवृत्ति-रूपत्वात् संसारदुःखानां चाऽसह्यत्वाद् अष्टादशविद्यास्थानेषु[1] च प्रकृष्टतमाम् अनुश्रवणादनु, इक्षामननं, अर्थात् "श्रोतव्यो मन्तव्यो"[2] इति श्रुतेर्मननस्य श्रवणानन्तर-कर्तव्यत्वात्, तन्निर्वाहिकाम् आन्वीक्षिकीं न्यायशास्त्रपरदुःख-प्रहीणेच्छावान् परम-कारुणिको मुनिः गौतमः निर्मितवान्। प्रतिपादितं चिन्तामणिकारेण श्रीमता गङ्गेशोपाध्यायेन "अथ जगदेव दुःखपङ्कनिमग्नमुद्दिधीर्षुरष्टादश-विद्यास्थानेषु अभ्यर्हिततमामान्वीक्षिकीं परमकारुणिको मुनिः प्रणिनाय। तत्र प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं "प्रमाणादीनां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेय-साधिगमः" इत्यादावसूत्रयत।[3] तत्र प्रेक्षावतां विवेचकानां प्रवृत्तये "लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुनिर्णयः" "त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः, उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति"[4] इति प्राचीनाचार्योक्तिं हृदि निधानेनैव "मानाधीना मेयसिद्धिः"[5] प्रमाणादीनां समेषां प्रमेयानां व्यवस्थितिरित्यत' प्रमाणप्रमेयादिषोडश-पदार्थान्तर्गतेषु प्रमाणपदार्थस्य तत्त्वज्ञानोपयोगित्वात् मोक्षप्रयोजकीभूतत्वात् प्रधानत्वाच्च भगवता अक्षपादगौतमेन "प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि"[6] इत्यस्मिन् सूत्रे लक्षणपरत्वेन विभागपरत्वेन च प्रमाणानां चतुष्टयत्वं प्रतिपादितम्। तत्रेदमवधेयम्-"प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि" इति। प्रमाणचतुष्टयस्य संकीर्तनेनापि तदतिरिक्तं किमपि प्रमाणान्तरमस्ति न वा इत्याकारकसंशयस्योत्पत्तिर्भवत्येव।

सजातीयविजातीयाभ्यां व्यावर्त्तमानात्मक-लक्षणस्य सप्रयोजनत्वेऽपि प्रमाणसंख्यायाः निर्णयः नैव सम्भवतीत्यतः सूत्रकारेण महर्षिणा गौतमेन आदौ विभागमुखेनैव तृतीयसूत्रस्य

[1] अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्याह्येताश्चतुर्दशः॥
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः अर्थशास्त्रं च विज्ञेयं विद्या ह्यष्टादशैव तु ॥

[2] आत्मा वा अरेद्रष्टव्यः श्रोतव्योमन्तव्यो निदिध्यासितव्यः - बृह. ३.२/५

[3] तत्त्वचिन्तामणिः, प्रामाण्यवादप्रकरणम् पृ.सं.-७

[4] न्या. भा. पृ. १७

[5] प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्ताऽवयव-तर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः॥

[6] न्यायसूत्रम्-१/१/३

निर्वचनं कृतम्। सूत्रकाराभिमतं स्पष्टयति उद्योतकरः-

“तस्मात्संशयनिवृत्त्यर्थं युक्तो विभागोद्देश” इति।[7]

सामान्यलक्षणज्ञानमन्तरा विशेषजिज्ञासा-नुदयाद् आदौ प्रमाणसामान्य-लक्षणं वक्तव्यमासीत् सूत्रकारैः। तथा नोक्तमिति सूत्रकारस्य न्यूनता इति ये खलु वदन्ति तेषां मतनिराकरणाय तात्पर्यटीकाकारः निगदति – “उक्तसूत्रस्य विभागपरत्वेऽपि चरमतः “प्रमाण” इति शब्देन प्रमाणसामान्यलक्षणं पर्यवस्यति सूत्राणां बह्वर्थवचनात्। उक्तञ्च शांकरभाष्यस्य भामतीव्याख्यायां “सूत्रञ्च बह्वर्थवचनाद् भवति।” यथाहुः-

“लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च।
सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिणः॥”[8]

मिश्रमतमभ्युपेत्य जयन्तभट्टः कथयति-

“एकेनानेन सूत्रेण द्वयञ्चाह महामुनिः।
प्रमाणेषु चतुःसंख्या तथासामान्यलक्षणम् ॥”[9]

प्रमाणलक्षणं वक्तव्यमिति धिया उच्यते – प्रपूर्वकमाधातुना ल्युटा निष्पन्नोऽयं प्रमाणशब्दः प्रमारूपेऽर्थे साधनरूपेऽर्थे च प्रयुक्तो भवति। प्रमीयते इति भावव्युत्पत्त्या प्रमाणशब्दः प्रमापरकः, प्रमीयतेऽनेन इति करणव्युत्पत्त्या प्रमाणशब्दः प्रमासाधनपरको भवति। एतेन सिद्ध्यति यत् प्रमाकरणं प्रमाणमिति। अनधिगतार्थगन्तृत्वं प्रमाणमिति प्रमाणलक्षणे प्रमाणशब्दः प्रमापरतया प्रदर्शितः। न्यायसूत्रे प्रदर्शितं प्रमाणपदं प्रमाकरणत्वार्थकम्। तस्य लक्षणं प्रतिपादयति तर्कभाषाकारः- “प्रमाकरणप्रमाणमिति।”[10] “उपलब्धिसाधनानि प्रमाणानी”ति ‘प्रमाणलक्षणं वदति भाष्यकारः। "उपलब्धिहेतुत्वं प्रमाणत्वमिति ‘वार्त्तिककारः। “सम्यगनुभवसाधनं प्रमाणम्[11] इति भासर्वज्ञः। सम्यक् चासावनुभवश्चेति सम्यगनुभवः, तस्य साधनं करणं प्रमाणम्। प्रमीयते येन तत् प्रमाणमिति करणव्युत्पत्तेरिह विवक्षितत्वात् करणभूतस्य प्रमाणस्य लक्षणाभिधानमिति सुरिवासुदेवः पदपञ्चिकाटीकायां निगदति। न्यायसारकारोक्तप्रमाणलक्षणे संशयविपर्यादि-ज्ञानवारणाय सम्यग् पदमिति। “सम्यग्ग्रहणं संशयविपर्ययापोहार्थम्”[12] स्मरणज्ञानव्यवच्छेदाय अनुभवपदं प्रमाणलक्षणे उपात्तम् "स्मरणज्ञानव्यवच्छेदार्थमनुभवग्रहणम्"[13]। सम्यगनुभवः प्रमाणमित्युक्तेः फलभूतस्य अनुभवस्य प्रमाणत्वापत्तिः, तथापि सम्यगनुभवहेतुरिति सिद्धेः साधनमिति गुरुकरणं प्रमातृप्रमेयव्यवच्छेदाय साधनपदमुपात्तं न्यायसारकारेण भासर्वज्ञेन "प्रमातृप्रमेयव्यवच्छेदार्थं फलाद् भेदज्ञापनार्थं च साधनग्रहणम्।[14]

तत्र प्रमाणभेदविषये दार्शनिकानां महती विप्रतिपत्तिः दृश्यते। तत्र केवलं प्रत्यक्षमेव

[7] न्यायवार्तिकम् पृ. २८

[8] भामती, ब्रह्मविचारप्रकरणम् – पृ. २५

[9] न्यायमञ्जरी, प्र.प्रक. पृ-२५

[10] तर्कभाषा, पृ. १६

[11] न्यायसारः, पृ. ११

[12] न्यायसारः, पृ. ११

[13] न्या. भूष. पृ. ४३

[14] न्या. भूष. पृ. ४६

ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

प्रमाणमिति चार्वाकाः। प्रत्यक्षानुमाने द्वे प्रमाणे इति बौद्धाः वैशेषिकाश्च। प्रत्यक्षानुमानशब्दास्त्रीणि प्रमाणानि कपिलाः योगाचार्याश्च। प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्तयः पञ्च प्रमाणानि भवन्तीति प्राभाकराः। प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यनुपलब्धयः षट्प्रमाणानि इति तौतातिकाः अद्वैतवेदान्तिनश्च। अर्थापत्त्यादीनाम् अनुमानेऽन्तर्भावात् प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दात्मकानि चत्वारि प्रमाणानि भवन्तीति अक्षपादावलम्बिनः प्रतिपादयन्ति। किन्तु नैयायिकैकदेशिनः भासर्वज्ञाचार्याः उपमानस्य शब्दान्तर्गततत्वम् अभ्युपगत्य अक्षपादमतावलम्बिनः त्रिविधमेव प्रमाणं सूचितवन्तः। तथाहि – "त्रिविधं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानमागमश्चे"ति।[15] उपमितिं प्रति सादृश्यज्ञानस्य करणवाद् अतिदेशवाक्यर्थस्य च व्यापारत्वात् उपमितिप्रमा प्रत्यक्षाद्यतिरिक्ता, तत्करणस्यापि प्रमाणान्तरत्वं सिद्ध्यति। अतः सूत्रकारस्य प्रमाणचतुष्टयाभिमतं मतं समीचीनमिति मे भाति। समानविधित्वात् शब्दोपमानयोः अनुमानान्तर्गतत्वं यद्वैशेषिकैः साधितं तन्न युक्तं यतः शाब्दबोधे पदोपस्थाप्यपदार्थस्य भासमानत्वात् सोऽयं नियन्त्रितार्थकत्वात् शाब्दीप्रमायाः शब्दप्रमाणस्य च अनुमानान्तर्गतत्वं नास्तीति नैयायिकाः प्रवदन्ति। उक्तञ्च जगदीशेन-

साकाङ्क्षशब्दैर्यो बोधस्तदर्थान्वयगोचरः।
सोऽयं नियन्त्रितार्थत्वान्न प्रत्यक्षं न चानुमा॥[16]

[15] न्यायसारः- पृ.सं. ७९

[16] श.श. प्रकाशिका, का.३

एवञ्च शाब्दबोधानन्तरं शाब्दयामीत्याकारका-नुव्यवसायस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् शाब्दी प्रमा अनुमित्याद्यतिरिक्ता इति।

प्रमाणचतुष्टयसिद्धौ सति तत्र प्रत्यक्षप्रमाणस्य वरिष्ठत्वाद् सर्ववादिसम्मतत्वात् च[17] आदौ प्रत्यक्षसामान्यलक्षणं निर्वक्ति सूत्रकारः- "इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्य-मव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्"[18] प्रत्यक्षसूत्रे अव्यपदेश्यम् अव्यभिचारि व्यवसायात्मकमिति पदत्रयं व्यभिचारवारकत्वेन विशेषणम्। लक्षणं तावत् इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वे सति ज्ञानत्वमर्थाद् इन्द्रियस्यार्थेन सह सन्निकर्षाद् यज्ज्ञानमुत्पद्यते तत्प्रत्यक्षमिति सिद्धान्तः। प्रत्यक्षे इन्द्रियं करणम् इन्द्रियार्थसन्निकर्षश्च व्यापारो भवति। चक्षुःश्रोत्रादिबाह्यपञ्चेन्द्रियगोचरैः पदार्थैः सह तत्तदिन्द्रियसन्निकर्षाज्जायमानं तत्तदर्थविषयक-ज्ञानं प्रत्यक्षं भवति।

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षलक्षणं स्वीक्रियते चेत्तर्हि आत्मा मनसा संयुज्यते मनः इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेन साकं संयुज्य प्रत्यक्षं प्रसज्यते इत्येषां या न्यायशास्त्रसम्मता प्रक्रिया तस्याः अपलापो भविष्यतीति वक्तुं नैव शक्यते यतः सूत्रकारेण यदिदं प्रत्यक्षलक्षणमुक्तं तदिन्द्रियसन्निकर्ष एव प्रत्यक्षस्य कारणम्, तन्न इतरकारणानां व्यवच्छेदकः। अर्थाद् इदमेव

[17] अर्थविशेषप्राबल्यात् न्या. सू. २/१/२९, "पूर्वप्राधान्यात्' सर्वप्रमाणानां प्रत्यक्षपूर्वकत्वात् ' 'न्यायवार्त्ति. पृ.३०

[18] १८न्या. सू. १.१.४

कारणमेतदतिरिक्तमपि कारणमस्तीत्यवधारणमेव, येन इन्द्रियार्थसन्निकर्षातिरिक्ताऽऽत्मनःसंयोगादौ प्रत्यक्षकारणत्वस्य व्यवच्छेदः स्यात् किन्तु प्रत्यक्षस्य यद्विशिष्टं कारणमिन्द्रियार्थसन्निकर्षः सः अत्रोच्यते न तु ज्ञानसामान्यस्य। आत्ममनःसंयोगादीनामनुमानादिज्ञानसाधारणतया अनुमानादिज्ञानजनकतया च नानुमानादिस्थलेऽनुमेयादौ इन्द्रियसंयोगः सम्भवति, अपि च प्रत्यक्षमात्रे इन्द्रियसंयोगस्य कारणत्वमवश्यम्भावीति प्रत्यक्षमात्रावच्छिन्नं प्रति इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य विशिष्टकारणत्वं सुवचम्।

एवञ्च इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वे सति ज्ञानत्वमिति प्रत्यक्षस्य लक्षणस्वीकारे शाब्देऽतिव्यातिः, यतः घटपटादिपदार्थानां घटपटादयो नामधेयाः शब्दाः वर्तन्ते, तेभ्यस्तद्वाच्यार्थस्य पटपटादेः ज्ञानं जायते तेन चार्थज्ञानेनार्थस्यानयनादिव्यवहारो भवति, तादृशव्यवहारकाले रूपेण सहेन्द्रियसन्निकर्षाद उत्पन्नमर्थज्ञानं रूपविषयकं भवति। रसेन्द्रियसन्निकर्षाच्चोत्पन्नं रसज्ञानं रसविषयकं भवति, रूपरसादिशब्दाश्च रूपादिविषयाणां नामधेयभूता एव, तैश्च नामधेयशब्दैः रूपादिज्ञानं व्यपदिश्यते। यथा रूपशब्देन “रूपमिति जानीते” रसशब्देन च ‘रस इति जानीते’, तत्र रूपादिनामधेये शब्देन व्यपदिश्यमानं सत् रूपादिप्रत्यक्षज्ञानं शाब्दबोधात्मकं भवतीति तादृशशाब्दे अतिव्याप्तिवारणाय सूत्रकारः अव्यपदेश्यपदमुपात्तम्। तथा च शाब्दभिन्नत्वे सति इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति। तथा सति ग्रीष्मर्तौ चक्षुःसन्निकृष्टेषु मरुमरीचिषु जायमानस्य उदकमिति ज्ञानस्य भ्रमात्मकस्य प्रत्यक्षत्वव्यवच्छेदाय अव्यभिचारीति पदं सूत्रकारैः विशेषितम्। तथा च भ्रमभिन्नत्वे सति शाब्दभिन्नत्वे सति इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम्। एवं सत्यपि लक्षणे अनवधारणात्मकसंशयेऽतिव्याप्तिः, तद्वारणाय व्यवसायात्मकमिति विशेषितम्। तथा च व्यवसायात्मकत्वे सति शाब्दभिन्नत्वे सति भ्रमभिन्नत्वे सति इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति फलितं भवति। प्रत्यक्षं प्रति इन्द्रियं करणं सन्निकर्षश्च व्यापारो भवति। सन्निकर्षस्तु लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधः। संयोग-संयुक्तसमवाय-संयुक्तसमवेतसमवाय-समवाय-समवेतसमवाय-विशेषणविशेष्यभावभेदात् लौकिकसन्निकर्षः षड्विधः। सामान्यलक्षणा - ज्ञानलक्षणा-योगजभेदादलौकिकसन्निकर्षः त्रिविध इति न्यायज्ञैः स्वीक्रियते। तर्कभाषाकारैस्तु इन्द्रियस्य इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ज्ञानस्य च कारणत्वं साधितम्। यद्वा भवतु सूत्रकारैः प्रत्यक्षस्य यल्लक्षणं प्रतिपादितं तज्जन्यप्रत्यक्षस्यैव। यतः ईश्वरप्रत्यक्षे इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्याभावात् तत्राव्याप्तिवारणाय जन्यनित्योभयसाधारणप्रत्यक्षलक्षणं प्रतिपादितं नव्यैः- “ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षमि”ति[19]। तच्च प्रत्यक्षं सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदाद् द्विविधं भवति न्यायशास्त्रे। भासर्वज्ञमते योगायोगजभेदाद् द्विविधं प्रत्यक्षं भवति। प्रकारान्तरेण भासर्वज्ञोऽपि प्रत्यक्षस्यैव द्वैविध्यं

[19] तत्त्वचिन्तामणिः पृ. सं. ५९५

ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदात् स्वीकृतवान्।

न्यायशास्त्रे द्वितीयं प्रमाणं भवति अनुमानम्। तच्च अनुमितिकरणरूपम्। अनुमितेः करणं व्याप्तिज्ञानं न तु ज्ञानयमानलिङ्गम्। ज्ञायमानलिङ्गस्य करणत्वे अतीतानागतादिलिङ्गेन अनुमितिर्न स्यादित्यापत्तिः। अतः नव्यैः व्याप्तिज्ञानस्य करणत्वं स्वीक्रियते। व्याप्तिश्च हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा। अनुमितौ परामर्शः व्यापारो भवति। परामर्शस्तावद् व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानम्। परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिरिति। तथा चानुमितेः सामान्यलक्षणं प्रतिपादितं मणिकारैः " **व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यं ज्ञानमनुमितिः**[20] इति फलितं भवति। तृतीयं प्रमाणमुपमानम्, उपमितिकरणरूपम्। उपमितौ सादृश्यज्ञानं करणमतिदेशवाक्यार्थस्मरणं व्यापारो भवति, उपमितिश्च फलं भवति। चतुर्थं प्रमाणं शब्दप्रमाणम्, "आप्तोपदेशः शब्दः"[21] इति सूत्रकारैरभिहितम्। शाब्दबोधे पदज्ञानं करणं, पदार्थोपस्थितिश्च व्यापारः। तत्र वृत्तिज्ञानस्य आकाङ्क्षा-योग्यता-आसत्ति-तात्पर्यज्ञानस्य च सहकारिकारणत्वं भवति। उक्तञ्च-

पदज्ञानं तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः।
शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी॥[22]

अर्थापत्त्यादीनामनुमानादौ अन्तर्गतत्वाच्चतुर्विधं प्रमाणमभ्युपगतं नैयायिकैः ॥ इत्यलम् ॥

ଓଃଃଓ

सहायकग्रन्थसूची

- Belvalkar, S.R.(Ed.). *The Abhijnasakuntalam*. New Delhi: Kalidas Sahitya Academy, 1965. English.
- Bhattacharjea, Ramsadaya. *A Tale from the Vikramorbashee of Kalidas*. Calcutta: The Sanskrit press, 1859. English.
- patra, benudhar. *New Horizons in History $ Culture*. Delhi: Pratibha Prakashan, 2015.
- त्रिपाठी,ब्रह्मानन्द (सम्पादित)। *कालिदास-ग्रन्थावली*। वाराणसी : चौखाम्वा सुरभारती प्रकाशन्, 2014
- पाण्डेय,रमाशंकर (सम्पादित)। *मालविकाग्निमित्रम्।* वाराणसीः चौखाम्वा सुरभारती प्रकाशन्, 2012।
- पाण्डेय,परमेश्वरदीन (सम्पादित)। *विक्रमोर्वशीयम्*। वाराणसीः चौखाम्वा सुरभारती प्रकाशन्, 2013।
- दुवे,सीताराम। *वैदिक संस्कृति और उसका सातत्य*। दिल्लिः प्रतिभा प्रकाशन्, 2006।

---

[20] तत्त्वचि. अनु. प्रक. (गादा)पृ. २१

[21] न्या. सू. १/१/७

[22] कारिकावली, श्लोकसंख्या- ८१